

УДК 811.161.3(091)''1900/1920''

Любецкая Кацярына Пятроўна, кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь
электронная пошта: *katerina_lingvo@mail.ru*

Liubetskaya Katsiaryna, Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor
Belarusian State University, Minsk, Belarus
e-mail: *katerina_lingvo@mail.ru*

СТАНАЎЛЕННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАВУКОВАЙ МОВЫ Ў ПАЧАТКУ XX ст. (1900-1920 гг.): ЗНЕШНІ КАНТЭКСТ

Анатацыя. Вывучэнне т.зв. знешніх фактараў станаўлення беларускай літаратурнай мовы ў 1900-1920 гг. дазваляе атрымаць у цэлым аб'ектыўны малюнак гістарычных стымуляў развіцця нацыянальнай мовы і ўзнікнення мовы беларускай навукі.

Ключавыя словы: навуковая мова; знешні кантэкс; нацыянальны перыядычны друк; школьніцтва; беларуская культура.

ESTABLISHMENT OF THE BELARUSIAN SCIENTIFIC LANGUAGE IN THE EARLY XX century (1900-1920): EXTERNAL CONTEXT

Abstract. The study of so-called external factors of the formation of the Belarusian literary language in 1900-1920 allows to obtain an objective picture of the historical stimuli of the national language and the emergence of the language of Belarusian science.

Keywords: scientific language; external context; national periodicals; schooling; Belarusian culture.

Беларуская навуковая мова, знаходзячыся ў агульным рэчышчы літаратурнай мовы, усё ж мае свае асаблівасці і, дзякуючы наяўнасці вызначальных прымет, можа вылучацца ў асобны код нацыянальнай мовы. З'яўляючыся катэгорыяй гістарычнай, мова беларускай навукі праходзіць шлях свайго станаўлення ў межах спрыяльных для яе развіцця адрэзкаў часу, паступова назапашваючы комплекс характэрных прымет. Асаблівую цікавасць пры гэтым выклікае т.зв. зыходны перыяд, калі пачынае закладвацца фундамент стылістычнай дыферэнцыяцыі беларускай мовы. Уяўляецца, што прыцягненне дадзеных гістарычнага характару, а таксама далучэнне інфармацыі пра т.зв. знешнія фактары станаўлення беларускай літаратурнай мовы ў Усходняй і Заходняй Беларусі дазволіць атрымаць у цэлым аб'ектыўны малюнак гістарычных стымуляў развіцця нацыянальнай мовы і ўзнікнення мовы беларускай навукі ў 1900-1920 гг.

Можна меркаваць, што т.зв. гістарычныя ўмовы: пашырэнне нацыянальнага перыядычнага друку, станаўленне школьніцтва на нацыянальнай мове, адкрыццё культурных устаноў у цэлым стала значным штуршком для развіц-

ця беларускай культуры, нацыянальнай мовы і закладвання асноў навуковага выкладу. У сувязі з адзначаным вышэй прадметам даследавання ў артыкуле з'яўляецца знешні кантэкст ў Беларусі ў 1900-1920 гг.

«Пачатак ХХ ст. як асобны перыяд у гісторыі беларускага мовазнаўства ахоплівае не такі ўжо і вялікі прамежак часу – нейкіх няпоўных дваццаць гадоў, г.зн. да падзей Кастрычніцкай рэвалюцыі. Аднак ён надзвычай змястоўны і ў параўнанні з папярэднімі перыядамі характарызуецца пэўнымі зрухамі як у самім падыходзе грамадскасці да беларускай мовы, так і ў яе навуковай распрацоўцы» [1, с. 76]. Менавіта ў гэты час адзначаецца рост грамадскай актыўнасці, разгортваецца культурна-асветная дзейнасць сярод беларусаў на роднай мове. Напрыклад, у 1902 г. у Пецярбургу прапануецца «канкрэтная праграма стварэння гэтай мовы і літаратуры, вывучэння роднай гісторыі і арганізацыі выдавецкай дзейнасці» [2, р. 159].

Пасля адмены абмежаванняў друку на беларускай мове (25.12.1904 г.) і выхаду «Закона аб свабодзе друку» (24.11.1905 г.) перадусім узнаўляецца кнігадрукаванне на нацыянальнай мове. Ажыўленне гэтай дзейнасці надало значны імпульс для станаўлення нацыянальнай культуры і самасвядомасці беларускага народа. З'яўленне беларускамоўных тэкстаў – сімвалаў духоўнага жыцця – узмацняе ролю літаратурнай мовы ў грамадска-культурным жыцці народа, пашырэнні асветы. Варта адзначыць, што «пасля паўстання 1863 г. аж да 90-х гадоў на Беларусі не было надрукавана ніводнай кнігі, ніводнага мастацкага твора на беларускай мове, калі не лічыць фальклорных зборнікаў, некалькі ананімных твораў, якія выдаваліся як фальклорныя, а таксама розных публікацый помнікаў старажытнабеларускай пісьменнасці» [3, с. 180].

У гэты час з'яўляецца легальная беларуская прэса, адкрываюцца друкаваныя органы: друкарні «Круг беларускай народнай прасветы і культуры» (1903-1904), «Загляне сонцэ и ў нашэ ваконцэ» (1906-1914, 1916?), «Наша ніва» (1906-1915), «Мінчук» (1906-1909), «Наша хата» (1908-1911), «Палачанін» (1910-1911), выдавецтва А. Грыневіча (1910-1913), «Беларускае выдавецкае таварыства» (1913-1915, 1919-1930), «Акцыйная суполка друкарскай штукі» (1914), «Люцыян Хвецька і суполка» (1917) і г.д.

Уяўляецца, што бяспрэчным стымулам распрацоўкі беларускай навуковай мовы і ў далейшым фармавання навуковага стылю могуць паслужыць асобныя артыкулы, надрукаваныя ў газетах «Голас Радзімы» (1897-1995), «Наша доля» (1906), «Наша Ніва» (1906–1915), “Litwa i Ruś” (1913), “Biełarus” (1913-1915), “Swietacz” (1916), «Дзяньніца» (1916), “Homan” (1916-1917), «Варта» (1918), «Вольная Беларусь» (1918), «Крывічанін» (1918), «Школа и культура Советской Белоруссии» (1919-1921), «Рунь» (1920), “Szkoła Polska” (1920), у літаратурна-грамадскім зборніку «Маладая Беларусь», штомесячніках «Саха» (1912-1915), «Лучынка» (1914), «Раніца» (1914), «Белорусская Рада» (1917-1918), «Беларускае жыццё» (1919-1920). Станаўленне нацыянальнага перыядычнага друку спрыяла ўмацаванню культуры кніжнай справы ў Беларусі. У гэты перыяд – сродак культурнага адраджэння – беларускі тэкст стаў масавай з'явай, адкрытай і арыентаванай на задавальненне пільных патрэб тагачаснага грамадства.

Друкаванне тэкстаў на беларускай мове – адметных знакаў культурнага жыцця народа, бясспрэчна, спрыяла развіццю нацыянальнай мовы ў гэты перыяд: пошуку моўных сродкаў, выпрацоўцы арфаграфічных, лексічных, граматычных нормаў. Падрыхтоўка тэкстаў рознай жанравай прыналежнасці, відавочна, стымулявала ўзбагачэнне мовы беларускага народа. «Беларускія кнігі, газеты і часопісы садзейнічалі пашырэнню беларускай літаратурнай мовы, яе стылістычнай дыферэнцыяцыі, спрыялі яе ўзбагачэнню і ўдасканаленню, выпрацоўцы адзіных норм правапісу і граматыкі» [3, с. 237].

«Увосень 1915 г. на частцы занятых паўночна-ўсходніх земляў быў створаны вайсковы адміністрацыйны абшар Обэр Ост» [4, с. 13]. На працягу больш чым двух гадоў (да 18.2.1918) нямецка-расійскі фронт, які праходзіў па лініі Дзвінск – Браслаў – Паставы – Смаргонь – Баранавічы – Пінск – Луцк, падзяліў Беларусь на дзве часткі. На акупаванай тэрыторыі забаранялася палітычная дзейнасць, але дазвалялася функцыянаванне камітэтаў ахвярам вайны, якія сталі «першымі народнымі арганізацыямі і цэнтрамі культурнага жыцця» [5, р. 24]. Выразнай прыметай нацыянальнага адраджэння стаў шэраг акцый на абшары Обэр Ост: арганізуюцца Беларускі клуб, аматарскі тэатр, настаўніцкія курсы, адчыняецца першая беларуская публічная школа, беларуская бібліятэка, кнігарня, Беларускае навуковае таварыства, кааперацыйнае таварыства «Раніца», дзіцячы прытулак «Золак» [6, с. 1].

На тэрыторыі Усходняй Беларусі пры сакратарыяце асветы пачало сваю дзейнасць бюро па справах распрацоўкі школьных падручнікаў, выданне якіх плануецца ў таварыстве «Асвета». 25-27 сакавіка 1917 г. праходзіць з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый у Мінску, які ставіць сабе за мэту перадусім культурна-нацыянальнае адраджэнне Беларусі. 3 мая 1917 г. у Мінску пачынае сваю дзейнасць Таварыства Беларускай Культуры (орган: штогоднік «Вольная Беларусь» пад рэд. Я. Лёсіка), выходзіць таксама штогоднік «Грамада» пад рэд. А. Смоліча, штогоднік «Беларуская Рада» (орган Цэнтральнай Беларускай Вайсковай Рады). 3 1918 г. арганізуецца школьная інспекцыя, настаўніцкія курсы, пашыраецца сетка пачатковых і сярэдніх школ. У Мінску ў гэты час рыхтуецца адкрыццё ўніверсітэта, пачынае сваю дзейнасць Беларускі педагагічны інстытут, Беларускі тэатр, Таварыства драмы і камедыі, «выдаюцца 14 газет і часопісаў, а беларуская мова была дзяржаўнай» [7, с. 30 па: 3, р. 36].

У межах дзейнасці Беларускага таварыства Дапамогі Ахвярам Вайны дзейнічаюць таксама асяродкі беларускага народнага і культурна-асветніцкага руху ў Пецярбургу, Маскве, Адэсе і Кіеве.

Пастаўленыя перад неабходнасцю вырашэння моўнага пытання, акупацыйныя ўлады прынялі за прынцып аднолькавае стаўленне да ўсіх нацыянальнасцей. “Prykazam z dnia 7 czerwieca 1916 h. wydany instrukcii ab sposabi ўpraўleńnia zianiatymi ziemiemi. U instrukcijach asabliwa adznaczywajecca żadańnie, kab roznyje narody mieli-by roўnyje prawy. Usio, czym naruszajecca zhodliwaje żyćcio narodaў, zabaraniajecca. Za naruszeńnia hetaho karacimuc sztrafam hraszmi da 10.000 marak abo wastroham da 5 hadoў. Oficjalnaj mowaj liczycca miż ułaściami i nasialeńiem pazwolena ўżywać biełaruskaj, łatyszskaj,

litoŭskaj, polskaj i żydoŭskaj mowy” [8, p. 3]. «Бюро перакладаў адзела прэсы пры галоўным камандаванні Обэр Ост паміж іншымі штотдзённымі справамі (цэнзура іншамоўных нацыянальных газет)» [9, p. 147] павінна было перакладаць загады і абвесткі адміністрацыі на мовы мясцовага насельніцтва занятай тэрыторыі. У перыядычных выданнях паведамлялася: “аргусь ра піаміеску, publikujessa pierakłady prykasaj u biełaruskaj, żydoŭskaj, łatyszkaj, litoŭskaj i polskaj mowach” [8, s. 3]. У газеце «Гоман» за 16 студзеня 1916 г. быў апублікаваны загад фельдмаршала Гіндэнбурга «Аб неабмежаваным пашырэнні беларускай мовы нароўні з іншымі мовамі» [11, с. 98]. Паводле гэтага загаду, беларускай мове надаваліся фактычна правы дзяржаўнай мовы на тэрыторыі Обэр Ост. Варта адзначыць, што ў пачатку ХХ ст. «царскія ўлады і надалей не прызнавалі нацыянальнай адметнасці беларусаў (што, між іншым, выявілася ў забароне беларускіх школ)» [4, с. 11].

Асноўныя праблемы арганізацыі школьніцтва на беларускай мове бачыліся ў слабым фінансавым забеспячэнні, адсутнасці матэрыяльнай базы, спецыяльных памяшканняў, недахопе беларускіх настаўнікаў, а таксама адсутнасці падручнікаў. У час нямецкай акупацыі было прынята рашэнне перадусім займацца перакладам падручнікаў на беларускую мову. Выданне падручнікаў было ўскладзена на Беларускае Выдавецкае Таварыства. «У 1916 г. выйшла з друку 7 беларускіх кніжак, а ў 1918 г. – 28» [5, p. 37].

На акупаванай тэрыторыі Обэр Ост згодна з прынцыпам раўнапраўя «забаранялася весці ў пачатковых школах навучанне па-руску і ўводзілася абавязковае выкладанне на роднай мове» [4, с. 16]. У вырашэнні справы арганізацыі беларускага школьніцтва для падрыхтоўкі кадраў уладамі Обэр Ост было прынята рашэнне адкрыць месячныя курсы ў беларускай настаўніцкай семінарыі ў Свіслачы (Гродзеншчына), дзе выкладалі прафесар Р. Абіхт, Б. Пачобка, Б. Квяцінскі.

«Паводле звестак А. Луцкевіча, на канец 1918 г. агульная колькасць гэтых школ [беларускіх – К.Л.] на абшары «старой акупацыі» (г.зн. на тэрыторыях, занятых немцамі да 18.2.1918 г.) перавышала за 150» [4, с. 19].

У працэсе фармавання адметнасцей беларускай навуковай мовы істотную ролю адыгралі дапаможнікі для школ, чытанкі і граматыкі беларускай мовы: Першае чытанне для дзетак беларусаў / напісала Цйотка (Пецяярбург, 1906), К. Каганец «Беларускі лемантар, або першая навука чытання» (1906), Я. Колас «Другое чытанне дзяцей беларусаў» (1909), К. Кahanec. Druhoe czytanne dla dziacej belarusaŭ (St. Petersburg, 1910), Luckievič A. Bielaruskaja hramatyka pawodluh lekcij, čytanych na Bielaruskich Wučycielskich Kursach u Wilni ŭ 1915 – 1916 hh. Čaść I. Fonetyka i etymologija (Wilnia, 1916), Jak prawilna pisać pa biełarusku / ułažyŭ Ant. Łuckievič (Wilnia, 1917. Č. 1), Niamiecki dla pačynajučych. Hutarki biełaruska-niamieckije, s prydačaj wymowy i dalej patrebnych sloŭ = Deutsche Sprache für Anfänger. Weißrussisch-deutsche Übungen mit Angabe der Aussprache und der notwendigsten Wörter. Apracawaŭ Wlast (1917). Hramatyka biełaruskaj mowy / apracawaŭ B. Pačobka, wučyciel biełaruskaj mowy ŭ Świsłockaj biełaruskaj wučycielskaj seminaryi, redaktar časopisi “Biełarus” (Wilnia, 1918), Bielaruskaja hramatyka dla škol / napisaŭ

kandidat filolohii Pietrahr. uniwer. B. Taraškiéwič (Wilnia, 1918), Biełaruski prawapis /A. Łuckiewič i J. Stankiewič (Wilnia, 1918), Pròsty spòsab stàcca ŭ karòtkim čàse hràmatnym / napisàli pr. dr. Rùdolf Àbiht i Iànka Stankèwič u Wilni (Breslaŭ, 1918), Зніч: Вайсковая стылістыка (Менск, 1919), Каманды па-беларуску (Браслаў, 1920). Школьныя падручнікі і граматыкі адразу ж сталі выкарыстоўвацца на практыцы, таму што прыхільнікамі нацыянальнага і культурнага адраджэння Беларусі ўдалося ў час першай сусветнай вайны арганізаваць каля 300 школ з беларускай мовай навучання.

У гэты час выходзяць з друку слоўнікі: Руска-беларускі слоўнік братоў М. і Г. Гарэцкіх (Смаленск, 1918), Sieben-Sprachen-Wörterbuch: Deutsch-Polnisch-Russisch-Weissruthenisch-Litauisch-Lettisch-Jiddisch (Leipzig, 1918), Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік / М. Гарэцкі (Вільня, 1919); Маскоўска-беларускі слоўнік (Вільня, 1920). У адзначаных вышэй слоўніках была створана зыходная база, якая ў далейшым шмат у чым уплывала на развіццё лексічнага ўзроўню беларускай мовы. Можна выказаць меркаванне, што даведнікі апасродкавана праз удзел людзей, якія мелі дачыненне да іх ўкладання, а таксама рэцэнзентаў, роля якіх была вядучай у далейшай тэрмінаграфічнай практыцы, уплывалі на станаўленне айчыннай тэрміналогіі і навуковай мовы на пачатку ХХ ст., і ў іх, адных з самых першых, назіраецца працэс паступовага складвання некаторых раздзелаў беларускай тэрміналогіі, закладваюцца асновы фармавання беларускай тэрміналогіі. Слоўнікі не мелі на мэце нармалізацыю ў поўным яе аб'ёме, аднак спроба падбору тэрміналагічных эквівалентаў з'яўляецца сведчаннем пэўных нарматыўных тэндэнцый.

Істотнае значэнне для разумення адметнасцей фармавання мовы беларускай навукі мае тое, што на хвалі беларускага адраджэння ў пачатку ХХ ст. тэрміналагічная справа набывае дзяржаўны статус. Так, у 1919 г. ствараецца Беларускі школьны савет, які разглядае пытанні распрацоўкі тэрмінаў для забеспячэння патрэб пачатковай школы. Важнае значэнне для ажыццяўлення працы па фармаванні фонду навуковай мовы мае арганізацыя навукова-даследчай установы пры Наркамасветы БССР – Навукова-тэрміналагічнай камісіі (з мінскіх настаўнікаў) у складзе гуманітарнай (літаратурна-мастацкай), прыродазнаўчай і матэматычнай секцый (1919 г.), дзейнасць якой па распрацоўцы беларускай тэрміналогіі для пачатковай школы адлюстроўваецца ў «Праграме беларускай пачатковай школы» (1919-1920 гг.).

Бясспрэчна, у беларускамоўных працах пачатку ХХ ст. яшчэ не маглі быць узнятыя пытанні навуковага выкладу, аднак паступова для гэтага назіраўся адпаведны тэкставы матэрыял. У гэтых працах засведчаны свядомы вопыт распрацоўкі беларускай навуковай мовы, карысны для ўсведамлення эвалюцыі навуковага выкладу і навуковага стылю беларускай мовы ў далейшым. Можна выказаць меркаванне, што ў 1900-1920 гг. навуковы стыль фармуецца не столькі прамым шляхам (праз напісанне навуковых тэкстаў, распрацоўку тэрміналагічных слоўнікаў), але апасродкавана – праз беларускія агульнамоўныя працы (друкаваныя і рукапісныя), у межах іншых стыляў, у граматыках. Гэтаму перыяду (1900-1920 гг.) уласцівы дынамізм у

пошуку сродкаў прафесійнага маўлення, якое па аб'ектыўных прычынах яшчэ не магло быць строга акрэслена, паколькі ў маладой беларускай літаратурнай мове яшчэ не адбылася функцыянальна-стылістычныя дыферэнцыяцыя і ўвогуле адсутнічала разуменне агульналітаратурнай і стылістычнай нормы. Падрыхтоўка прац навуковага кірунка звязана найперш з практычнымі запатрабаваннямі – азнаёміць шырокія колы насельніцтва з навуковым матэрыялам, простым па змесце і форме, зразумелым па мове.

Падсумоўваючы сказанае вышэй, варта адзначыць, што істотныя сацыяльныя пераўтварэнні ў пачатку XX ст., звязаныя з развіццём духоўнай і матэрыяльнай культуры беларускага народа абумовілі значнае пашырэнне функцый беларускай мовы і рост грамадскай запатрабаванасці ў ёй. І хоць даследчыкамі адзначаецца, што беларуская мова ў пачатку XX ст. яшчэ «па-ранейшаму не мела магчымасцей пашырацца, акрамя мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, у сферы грамадска-культурнага і палітычнага жыцця» [3, с. 234], усё ж менавіта ў гэты перыяд складаюцца аб'ектыўныя ўмовы для актыўнага развіцця нацыянальнай мовы і закладвання асноў навуковага выкладу ў беларускай мове. У гэты час рыхтуюцца тэксты, у якіх ставіцца за мэту выражэнне навуковага зместу, што, бясспрэчна, спрыяе выпрацоўцы парадку перадачы спецыяльнай інфармацыі і пошуку сродкаў яе выражэння. Станаўленню беларускай мовы ў гэты час спрыяюць такія важныя гістарычныя акалічнасці, як: правядзенне культурна-асветніцкай дзейнасці на тэрыторыі Обэр-Ост і Усходняй Беларусі, развіццё нацыянальнага перыядычнага друку, выкарыстанне беларускай мовы ў школьным выкладанні, стварэнне тэкстаў навуковай тэматыкі, распрацоўка тэрміналогіі, падрыхтоўка падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў і праграм.

ЛІТАРАТУРА

1. Шакун Л. М. Гісторыя беларускага мовазнаўства. Мінск : Універсітэцкае, 1995. 271 с.
2. Reitlinger G. The house built on sand. The conflicts of German Policy in Russia 1939-1945. London : Weidenfeld and Nicolson, 1960. 459 p.
3. Шакун Л. М. Беларускае кнігадрукаванне ў пачатку XX ст. і граматычна-правапісныя асаблівасці тагачасных беларускіх выданняў // Гісторыя беларускай літаратурнай мовы : вучэб. дапаможнік для філал. фак. в.н.у. 2-е выд., перапрац. Мінск : Універсітэцкае, 1984. 318 с.
4. Туронак Ю. Б. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск : Беларусь, 1993. 235 с.
5. Głogowska H. Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki. Białystok : Orthdruk, 1996. 238 p.
6. Луцкевич А. Литва, Белоруссия и поляки в районе старой оккупации // Чырвоны шлях (Петраград). 1918. № 7-8. С. 1.
7. Туронак Ю. Нежаданая рэспубліка // Кантакт. 1989. № 2. С. 30.
8. Ab uprątleńni ziemiemi Ober Ost 1916 // Homan. 1916. 11 lip. S. 3.
9. Das Land Ober Ost. Deutsche Arbeit in den Verwaltungsgebieten Kurland, Litauen und Białystok-Grodno / Hrsg. im Auftrage des Oberbefehlshabers Ost. Stuttgart : Berlin : Verlag der Presseabteilung Ober Ost, 1917. XI. 472 S.
10. Брэдэрлоў Н. Беларусь у лютэрку нямецкамоўных газетаў 1914-1918 гг. // Беларусіка=Albaruthenica. Мінск, 1995. Кн. 5. С. 97-99.